

Сергій Лен'як

ГРАНИЧАРІ ХОРВАТІЇ І УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Одним із найважливіших завдань сучасної вітчизняної історіографії є звернення до європейського і світового контексту історії України. Адже у більшості популярних і наукових праць, писаних українськими істориками, її історія постає як відірваний від зовнішнього світу автономний процес, зовнішні зв'язки якого зводяться до проявів політичної експансії сусідніх держав на українські землі або стосунків метрополій з колоніальною гетьманщиною. Головною об'єктивною підставою панування такого підходу була потреба виділення історії України як окремого явища для його кращого аналізу, а головною суб'єктивною - зворотна реакція української історіографії на російську, польську та радянську літературу. Однак не менш помилковим у науковому відношенні є штучне відокремлення української історії від історії європейської і світової. Україна завжди була частиною міжнародної спільноти і далеко не завжди - пасивною. І такі глобальні історичні події і процеси, як велике переселення народів, створення імперії Чингіз-хана, відкриття Америки Колумбом або промислова революція в Західній Європі, завжди знаходили своє адекватне відображення на берегах Дніпра. Інша річ, у яких формах це проявлялось. Останнім часом необхідність відновлення реальних міжнародних координат історії України починає все ширше усвідомлюватися вітчизняними істориками. І робота у цьому напрямку обіцяє добрі результати. У повній мірі все сказане стосується конкретних аспектів історії України, зокрема, історії українського козацтва. Наша література, особливо популярна, переповнена штампами про унікальність українського козацтва, які можна вважати правомірними лише частково. Адже чомусь завжди обходилося питання: унікальність у порівнянні з чим? Такі порівняння в українській історіографії майже відсутні. Між тим, одночасно з українським козацтвом в Європі існувало ще кілька схожих на нього військово-корпоративних спільнот. Найбільшими з них були граничари Хорватії, угорські гайдуки і секеї та донські козаки. У даній розвідці я хочу коротко зупинитися на історії найзахідніших побратимів українського козацтва - хорватських граничар. Західний край великого християнсько-мусульманського протистояння в Європі проходив через Хорватію. До появи на Балканах турків Хорватія входила до складу об'єднаного угорсько-хорватського королівства. Угорський король був верховним сюзереном країни, а місцева влада належала хорватським феодалам на чолі з намісником короля - баном. Уже з початку XV ст. Хорватія відчула реальну загрозу з боку турків. У 1430-х роках було закладено початки оборонної системи для захисту від турецьких набігів. Тоді у прикордонних замках, як королівських, так і приватних, були розміщені постійні гарнізони, які склалися з найманих військ. Крім того, до оборони були офіційно залучені бандерії (хоругви) великих хорватських феодалів¹. В останній третині XV ст.

турки здійснили ряд спустошливих набігів на хорватські землі. Їх головна мета - підготовка до завоювання цих територій шляхом постійного терору, винищення і виведення у полон населення. Так, наприклад, під час нападу 1469 року було забрано у полон близько шістдесят тисяч чоловік. У 1493 році відбулася велика битва з турками на Крбанському полі, у якій загинула значна частина хорватських феодалів. Безпосереднє захоплення турками хорватських земель мало місце у 1513, 1522-1524, 1526, 1536-1537 роках. Ще не захоплена турками частина Хорватії разом з Угорщиною визнала владу Габсбургів (імператор Фердинанд був обраний угорським і хорватським королем)². Погіршення становища Хорватії викликане не тільки силою і натиском турків, але і організаційним безладдям в обороні краю. Хорватська знать майже не виконувала рішень власних саборів виставляти воїнів з маєтків (одного вершника від тридцяти шести дворів), направляти селян на будівництво фортець, поставляти до війська продовольство та ін. Фактично феодали обороняли свої маєтності поодиночки і, звичайно, не могли протистояти добре організованій турецькій армії. Останній період прямої експансії турків припав на 1566-1592 роки. Територія Хорватії настільки зменшилась, що сучасники називали її “залишками залишків”³. У такій ситуації врятувати становище могли тільки неординарні рішення. І вони були знайдені. Ще з другої половини XV ст. король Матвій Корвін залучив до потреб оборони нову силу - переселенців з південно-слов'янських земель, переважно сербів. Їм було дозволено селитися в прикордонних областях Ліка і Крбава з умовою несення сторожової служби⁴. Ці переселенці і місцеве населення, яке переходило на запропоновані умови, стали називатись ускоками, а згодом дістають назву граничар. Їх значення в обороні краю постійно зростало. Селянин-воїн, який захищав свою землю і своє село, виявився добре пристосованим до виснажливої прикордонної боротьби. Велике значення для зміни принципів оборони кордону мав і той фактор, що населення австрійських земель, яке знаходилось безпосередньо за вузькою смугою хорватського прикордоння, було кровно зацікавлене у зміцненні обороноздатності Хорватії. Етапним рубежем у формуванні нової системи оборони кордону став 1578 рік. Тоді за ініціативою ерцгерцога Фердинанда в Штірії було скликано сейм, у якому взяли участь і хорвати та представники інших земель. За рішенням цього сейму на хорватському прикордонні створювались військові округи. Відведені для них землі тимчасово відчужувались у хорватських феодалів. У цих округах вводився загальний військовий устрій. Щодо принципів останнього було складено окремий проект, який увійшов в силу у 1580 році. Внутрішні австрійські землі зобов'язувались виділяти на утримання прикордонних округів значні суми: Штірія - двісті сімдесят чотири тисячі гульденів, Карінтія, Країна і Ториця разом - таку ж суму. Ці постанови були затверджені імператором, причому він теж пообіцяв особисто виділяти на утримання кордону сто сорок тисяч гульденів щорічно⁵. Тобто запланована і прийнята сума щорічних витрат разом склала шістсот дев'яносто тисяч гульденів. Виділена у воєнні округи територія дістала назву “Воєнного Кордону”. До 1578 року ці землі знаходились під номінальним керівництвом хорватського бана (як намісника короля-імператора), але потім потрапили під пряме підпорядкування австрійського командування, спеціальної “королівської ради”⁶. Пізніше, звільнені від влади турків, землі Хорватії вже не поверталися під владу бана, а входили до Воєнного Кордону⁷. Таким чином його територія поступово розширювалась. Згодом структура Воєнного Кордону набрала наступного вигляду: він складався з двох частин - генералатів, які мали ще

цивільні назви - Хорватська Крайна і Славонська Крайна. У свою чергу Крайни (генералати) поділялися на капітанії: хорватська - на чотири, а славонська - на три⁸. Про безпосередню організацію служби на Воєнному Кордоні відомо з пізніших джерел. Вздовж всієї прикордонної лінії були влаштовані невеликі дерев'яні укріплення, у яких перебувала сторожа. Вона мала попереджувати про наближення турків. Укріплень було багато і вони знаходилися близько одне від одного - для повного контролю над місцевістю і так, щоб сигнал, поданий з одного, можна було побачити (вогонь) або почути (дзвони) в іншому. Таким чином оминати сторожу було практично неможливо і звістка про наближення противника миттєво потрапляла до головних передових постів, а звідки - до штабів капітаній і генералатів. Так само швидко проводилася мобілізація граничар. Отримавши умовний сигнал, всі чоловіки в поселеннях граничар бралися до зброї, швидко збиралися в загони і діяли згідно з наперед визначеними планами.⁹ Ефективність цієї системи оборони виявилась уже в тому, що турки так і не змогли подолати кількох десятків кілометрів глибини оборони Воєнного Кордону. А у 1593 році хорвати здобули першу значну перемогу над турками біля фортеці Сисак і у цій же війні до 1606 року звільнили ряд територій¹⁰. Місцева організація граничар довгий час, фактично до 1630 року, мала традиційний патріархальний характер, лише пристосований до екстремальних умов кордону. Населення граничарських сіл жило общинами, а для воєнних потреб боєздатні чоловіки об'єднувалися в чоти на чолі з арамбашами. Ця міліція підлягала військовому керівництву, але користувалася широкою автономією, хоча реальний її зміст поступово змінювався. Військову службу у мирний час граничари відбували за свій рахунок, а під час війни могли отримувати плату в залежності від конкретних умов¹¹. їм також офіційно належало дві третини захопленої здобичі, а одна третина йшла королю (імператору)¹². Ще у 1538 році, маючи на меті закріплення військовослужбового населення на прикордонні, уряд надав граничарам перший привілей. А у 1630 році було видано перший граничарський Статут. Ним було зафіксовано особливе соціальне становище граничар як військово-корпоративної спільноти, право цієї спільноти на внутрішнє самоуправління, і визначено організаційні принципи її функціонування. За цим Статутом граничари в своїх селах-общинах обирали "кнеза" для виконання адміністративних і судових функцій. На рівні капітаній вони теж обирали собі "кнеза" капітанії і капітанського суддю. Разом з суддями обирали і їхніх помічників - асесорів. Обрання кнезів, суддів та асесорів здійснювалось один раз на рік у Юріїв день на загальних зборах граничар. Цікаво, що одночасно Статут забороняв граничарам будь-які збори з інших приводів¹³. Граничари ревно оберігали своє право виборів і до XVIII ст. це їм в основному вдавалось. Однак місцеві адміністративно-територіальні органи управління граничар не мали свого завершення на верхівці адміністративної піраміди. Крім того, вище адміністративно-територіальне управління і військове командування граничарами були відділені від їхніх органів самоуправління. Так, у капітаніях військова влада належала капітанам, а в генералатах, відповідно, генералам. Це були військово-територіальні посади. Поряд існували чисто військові полкові структури, у яких і служили граничари. Призначення на військові посади здійснював уряд, переважно з представників австрійського шляхетства, хоча іноді командні посади займали і вихідці з граничар. На якому ж правному становищі знаходились граничари? Всі боєздатні чоловіки на території Воєнного Кордону були військовозобов'язаними. За це вони отримували землю, були вільними від влади феодалів і мали особисту свободу. Однак земля, на якій працювали для власного утримання граничари, не була їхньою

приватною власністю, а належала державі¹⁴. Держання землі було умовним, прямо пов'язаним з фактом відбування військової служби. Інша річ, що вона передавалась у спадок на тих же умовах. З часом серед граничар утвердилася думка, що земля повністю належить їм і у XVIII ст. уряду довелося довго і непросто “переконувати” граничар, що це не так. В цілому, і політично, і економічно граничари залежали від імператора, як верховного правителя, верховного власника землі і головнокомандуючого збройними силами держави. Життя граничар було непростим. Постійна небезпека від турків, сувора військова дисципліна - все це було зворотним боком їхніх суспільних привілеїв. Крім того, військове керівництво нерідко саме намагалося виступати в ролі феодалів щодо граничар, обкладаючи їх незвичними повинностями. Хоча стосунки граничар і командирів були визначені спеціальними регламентами, але вони нерідко порушувались. З часом все більшого поширення набуло і таке явище, як намагання верхівки граничар успадкувати свою владу, або встигнути збагатитися за рахунок своїх підлеглих під час виконання службових обов'язків на виборних посадах. Для закріплення привілейованого становища верхівка граничар прагнула отримати шляхетство. Уряд йшов їм назустріч, і це вело до поглиблення соціального розколу в рядах граничар¹⁵. З іншого боку, граничари знаходились у далеко більш привілейованому становищі, ніж селяни сусідніх територій. Тому нерідкими були випадки, коли селяни з Банської Хорватії (Хорватії під владою бана) тікали на територію Воєнного Кордону, або всіма можливими способами добивались поширення його правових норм на свої землі. Сучасники відзначали, що “всі селяни хочуть стати граничарами”. Зрозуміло, що хорватські землевласники противилися цьому як могли і, навпаки, виступали за повернення земель Воєнного Кордону під цивільну юрисдикцію¹⁶. Самі граничари мали з селянством досить непрості стосунки. Іноді вони разом брали участь у повстаннях, але в цілому граничари усвідомлювали свою стану зверхність і нерідко ставали знаряддям придушення селянських виступів. Граничари також неодноразово заявляли, що “швидше дадуть розрубати себе на шматки, ніж погодяться перетворитись у кметів”, “готові швидше вмерти, ніж підкоритися панам і попам”, “переселитись в інші місця” і навіть “готові швидше повернутись під владу турків, ніж підкоротися хорватським панам”¹⁷. І це були не тільки слова. Граничари неодноразово піднімали повстання, коли відчували загрозу своєму існуванню. До середини XVIII ст. виступи добре озброєних і організованих граничар до певної міри були приречені на успіх. Імператорський двір вбачав у них реальну воєнну силу як для зовнішньої, так і для внутрішньої політики. Тому уряд або намагався запобігти повстанням шляхом певних поступок, або під час виступів вів себе дуже обережно, маневруючи і застосовуючи репресії в мінімальних розмірах. Та ситуація корінним чином змінилась у першій половині XVIII ст. Через послаблення Туреччини стало зменшуватись і значення граничар. Уряд розпочав наступ на їхні права у всіх сферах. Це викликало серію повстань, на придушення яких уряд кидав значні (до п'ятдесяти тисяч чоловік) сили. Зрештою, після повстання 1755 року самоуправління граничар було ліквідоване, а вони фактично перетворені на солдатів десяти територіальних полків з обов'язком військової служби до шістдесяти років¹⁸. Про чисельність граничар свідчить той факт, що на війну з Прусією у 1756 році вони виставили сорок тисяч чоловік¹⁹. Остаточне їх зникнення з суспільного життя відбулось у другій половині XIX ст., коли було ліквідовано Воєнний Кордон. З наведеного реферативного матеріалу про історичний розвиток стану граничар можна зробити кілька висновків: -

хорватські граничари були прямим аналогом українського козацтва на західному фланзі Великого Кордону між європейською християнською і мусульманською цивілізаціями;

- на відміну від Великого князівства Литовського і Польщі панівні верстви Хорватії і Австрії вчасно усвідомили ефективність граничар у боротьбі з турками, змогли їх відповідно організувати та профінансувати;

- за своїм соціальним становищем і обсягом особистих прав хорватські граничари і українське козацтво майже не відрізнялися між собою. Це були привілейовані, проміжні між шляхтою і селянством військовослужбові стани;

- єдина важлива відмінність між ними у цій сфері полягала у тому, що козацтво з часів Визвольної війни мало фактично узаконене право власності на землю, тоді як у граничар земля належала державі;

- значно більшими були відмінності в організаційно-управлінській сфері. Тоді як у козацтва існувала єдина, завершена знизу доверху військово- адміністративна структура управління і всі шаблі влади формально вважалися виборними, то у граничар військова ієрархія і вища адміністрація були відділені від судової влади і місцевого управління та призначались урядом;

- граничари були більш залежними від влади, ніж українське козацтво. Це пояснювалося тим, що австрійський уряд активно впливав на сам процес творення общини граничар, тоді як Річ Посполита упустила таку можливість, а Московська держава мала справу з уже сформованою суспільною структурою. Граничари Хорватії і українське козацтво були покликані до життя потребами оборони європейської цивілізації від агресії зі сходу і зійшли з суспільної арени тоді, коли це завдання було виконане.

Джерела та література:

- 1 Бромлей Ю. В. Крестьянское восстание 1573 года в Хорватии. - М., 1959. - С. 46.
- 2 Там само. - С. 44-45.
- 3 Там само. - С. 47.
- 4 Березин Л. Хорватия, Славония, Далмация и Военная Граница . - СПб., 1879. - Т. 2. - С. 320.
- 5 Там само. - С. 325.
- 6 Чулинович Ф. Крестьянские восстания в Хорватии - М., 1959. - С.35.
- 7 Бромлей Ю. В. Указ. соч. - С. 48 - 49.
- 8 Там само. - С.46; Чулинович ф. Указ. Соч. - С. 119.
- 9 Березин Л. Указ. соч. - С. 334-335.
- 10 Бромлей Ю. В. Указ. соч. - С. 49; История Югославии в 2 т. - М., 1963. - Т. 1. - С. 243.
- 11 Березин Л. Указ. соч. - С. 320-322; Чулинович Ф. Указ. соч. - С. 119.
- 12 История Югославии. - Т. 1. - С.238.
- 13 Чулинович Ф. Указ. соч. - С. 121-122, 124, 125.
- 14 Там само. - С. 9-10, 35-36, 119.
- 15 Там само. - С. 36, 122.
- 16 Там само. - С. 10, 35.
- 17 Там само. - С. 24, 120.
- 18 История Югославии. - Т. I. - С. 258.
- 19 Чулинович Ф. Указ. соч. - С. 120.